

МРНТИ 16.31.37

А.М.Жалалова¹, Ө.Мехмет²

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, PhD докторанты

²Йылдыз техникалық университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор.
Стамбул, Түркия

ИНТОНАЦИЯ – ДИСКУРСТЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘНІН АНЫҚТАЙТЫН КӨРСЕТКІШ

Аннотация. Мақалада қазіргі кезде қазақ лингвистикасында беріліп жүрген дискурс ұғымының әртүрлі анықтамалары мен дискурс талдау бағытының мәселері, оның интонацияға қатысымы сөз болады. Дискурса қатысты мәтінді дискурс деп танушылар, дискурстың жағдаятқа бағытталуы оның лингвистикадағы орнын анықтауға негіз болып отыр. Прагмалингвистика тұрғысынан дискурс деп сөйленімге қатысушылардың интерактивті арақатысымы, бір-біріне тигізетін ықпалы, ақпарат алысу, әртүрлі коммуникативтік стратегиялар, олардың сөйленімдегі вербалды және бейвербалды көріністерін айтамыз. М.Л.Макаровтың тұжырымында: «отличительными чертами дискурса являются его связность (когерентность), а также метакоммуникативная самоорганизация» [1]. Дискурстың тілдік – коммуникативтік және құрылымдық – мәтіншілік тәсілдері де қарастырылады. Бірінші тәсіл шеңберінде дискурс күрделі тілдік – коммуникативтік құбылыс ретінде, ал екінші тәсіл аясында дискурстың мәтін түзудегі акцент мәселесі айқындалады.

Тірек сөздер: дискурс, интонация, сөз ағымының мүшеленуі, прагмалингвистика, мәтін.

А.М. Жалалова¹, О. Мехмет²

¹ҚазНПУ имени Абая, PhD докторант

²Технический университет Йылдыз, доктор
филологических наук, профессор
Стамбул, Турция

ИНТОНАЦИЯ – ПОКАЗАТЕЛЬ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКУЮ СУЩНОСТЬ ДИСКУРСА

Аннотация. В статье рассматриваются различные определения понятия дискурс, которое в настоящее время дается в казахской лингвистике, и проблемы направления дискурсивного анализа, его причастность к интонации. Те, кто признает текст, относящийся к дискурсу, дискурсом, исходят из того, что ситуативная направленность дискурса ясно определяет его место в лингвистике. С точки зрения прагмалингвистики под дискурсом понимается интерактивное взаимодействие участников речи, влияние друг на друга, обмен информацией, различные коммуникативные стратегии, их вербальные и невербальные проявления в речи. По заключению М. Л. Макарова: «отличительными чертами дискурса являются его связность (когерентность), а также метакоммуникативная самоорганизация» [1]. Рассматриваются также лингвокоммуникативный и структурно – текстовый подходы дискурса. В рамках первого подхода дискурс определяется как сложное лингво-коммуникативное явление, а в рамках второго подхода – выявляется проблема акцента дискурса в текстообразовании.

Ключевые слова: дискурс, интонация, членение речевого потока, прагмалингвистика, текст.

A. M. Zhalalova¹, O. Mehmet²

¹KazNPU named after Abai, PhD doctoral student

²Yildiz Technical University, Doctor of Philology, Professor
Istanbul, Turkey

INTONATION IS AN INDICATOR THAT DETERMINES THE LINGUISTIC ESSENCE OF A DISCOURSE

Annotation. The article deals with various definitions of the concept of discourse, which is currently given in Kazakh linguistics, and the problems of the direction of discursive analysis, its involvement in intonation. Those who recognize a text related to a discourse as a discourse proceed from the fact that the situational orientation of the discourse clearly determines its place in linguistics. From the point of view of pragmalinguistics, discourse is understood as the interactive interaction of speech participants, the influence on each other, the exchange of information, various communication strategies, their verbal and non-verbal manifestations in speech. According to the conclusion of M. L. Makarov: «the distinctive features of discourse are its coherence, as well as metacommunicative self-organization» [1]. Linguocommunicative and structural – textual approaches of discourse are also considered. Within the first approach, discourse is defined as a complex linguistic and communicative phenomenon, and within the second approach, the problem of the accent of discourse in text formation is identified.

Keywords: discourse, intonation, articulation of speech flow, pragmalinguistics, text.

Дискурс деп белгілі бір коммуникативтік жағдайда екі немесе одан да көп коммуниканттардың ауызша немесе жазбаша түрдегі тілдік қарым-қатынасын айтамыз. Оның нәтижесі мәтін немесе бір тақырыпқа құрылған мәтіндер жиынтығынан көрінеді. Дискурс арқылы адамның әлеуметтік және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, адамды лингвистикалық тұрғыдан зерттеу оның коммуникация кезіндегі тілдік қатынастарын жаңа қырынан көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар әлеуметтік жағдай мен психологиялық факторлардың адамдардың арақатысымындағы рөлін бағалауға да мүмкіндік береді [2].

Дискурстың негізгі нысаны тіл бола тұрса да, ол тілден басқа контексті де қамтиды. Мысалы: кім-кіммен, неге, қандай жағдайда, қай жерде, не мақсатпен коммуникативтік акт жүзеге асады және олардың бір-біріне арақатысымы қалай? Бұл сұраққа: «Дискурстың тіл мен сөйлеу құрылымынан өзгеше өзіндік құрылымы бар, соған сай өзіне тән ерекшеліктері бар. Бұл «*тіл – сөз – дискурс*» ұштағанында көрінеді. Бұл байланысты тарқатып айтсақ, тіл бір халықтың не ұлттың сөйлеу әрекетінде қолданылады, ал одан мәтін туындап, ол коммуникативтік жағдаятта нақты сұранысты қанағаттандыру қабілетіне ие болып, дискурсты түзеді. Олай болса мәтін тілде сақталып, дискурста өмір сүреді», – деген жауап дұрыс болар деп ойлаймыз [3].

XXI ғасырдың басында кең өріс алған дискурс терминінің қазақ тіл біліміндегі алатын орны жайлы Ж.М.Кеншімбаеваның: «...оқырман тарапынан ешбір қолданысқа түспей, тек қағаз бетіндегі графикалық нұсқа қалпындағы қандай болмасын жазушының туындысы аяқталған мәтін ғана болып есептелсе, ал оның оқушы арқылы қабылдануы өз бойына біртұтас, бүтін, аяқталған мағына сипатын меншіктеген тілдік бірлік құрайды. Тілдің мұндай бірліктері соңғы ширек ғасыр шамасында *дискурс* аталып жүр. Бұл ұғым алғашында бір-бірімен тығыз байланыстағы сөйлемдер, не сөйлеу актілерінің тізбегі болып түсінілсе, ал қазіргі таң ұстанымдарына назар аударсақ, онда ол – мәтін және онымен қатар мәтінді түсінуге қажетті экстралингвистикалық факторларды (адресаттың ақиқат туралы білім қоры, ол жөнінде оның пікірі мен мақсат – бағдары) қамтитын күрделі коммуникативтік құбылыс», – деген анықтама береді [4]. Г.Г.Бүркітбаева дискурсты –

мәтін, интеракцияға қатысушылар, коммуникативтік жағдаят бірлігі деп түсіндіреді [5]. З.Ерназарова дискурс – ұғымдар мен байымдаулар, сөйлеу актілері арасындағы мағыналық байланыстарды анықтайды деген тұжырымға тоқталады [3].

Дискурс тілмен, сөйленіммен тығыз байланысты болғандықтан, оның тіл білімінде лингвистикалық рөлі зор. Өйткені дискурс шынайы өмірде нақты бір коммуниканттар арасында, нақты уақытта, белгілі бір орында орындалған сөйлеу әрекеті. Дискурс – адамға тән әрекеттің бір түрі [3].

Дискурс – адамға тән әрекет болса, ол коммуникативтік ортада коммуникацияға қатысушылар, яғни прагмалингвистика тұрғысынан сөйленімге қатысушылардың интерактивті арақатысымы, әртүрлі коммуникативтік стратегиялар арқылы бір-біріне ықпалы етуі, ақпарат алысуы, дискурстың белгілі бір уақыт аралығында орын алатын шынайы өмірдегі жағдаятқа байланысты өрбуі, коммуникацияға қатысушылардың арасында белгілі бір сөз актісінің түзілуіне алып келетіні белгілі. Ал кез келген сөйлеу актісінде интонацияның орны ерекше. Олай болса, дискурсты қолданыстағы мәтін не диалог деп қарастырсақ, интонацияны сол дискурсты көркемдеуші құрал деп есептеуге толық негіз бар. Интонацияның дискурстағы көрінісі дискурстың мағыналық топтарға, яғни синтагмаларға жіктелуіне байланысты көрініс табады. Мысалы, М.Әуезовтің «Абай жолы» шығармасынан алынған **Шыңғысты былай қойып, тақ осы Сүйіндік қыстауы Түйеөркемнің қасында тұрған «Хан» биігін, онан соң Мамай қыстайтын анау «Орда» деген таудың бәрін де шешті** сөйлемін айтушының не оқырманның сөйлемді мағыналық (синтагмалық) топтарға қалай бөлуіне байланысты бірнеше түрде беруге болады.

1. *Шыңғысты былай қойып, // тақ осы Сүйіндік қыстауы // Түйеөркемнің қасында тұрған // «Хан» биігін, // онан соң // Мамай қыстайтын анау «Орда» деген таудың // бәрін де шешті . ///*

2. *Шыңғысты былай қойып, // тақ осы // Сүйіндік қыстауы // Түйеөркемнің қасында тұрған // «Хан» биігін, // онан соң // Мамай қыстайтын // анау «Орда» деген таудың // бәрін де шешті . ///*

3. *Шыңғысты былай қойып, // тақ осы // Сүйіндік қыстауы // Түйеөркемнің қасында тұрған // «Хан» биігін, // онан соң // Мамай қыстайтын // анау // «Орда» деген таудың // бәрін де шешті . ///*

Интонацияның дискурспен байланысы сөйлемнің актуалды мүшеленуінде де көрініс табады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қолданысқа енген сөйлемді актуальды мүшелерге бөрудің *тема* және *рема* терминдері Г.Амман мен К.Боостың еңбектерінен бастау алды. Сөйлемді актуалды мүшелерге бөлу мәселесінің тіл жүйесінде алатын орны ғалымдардың қызығушылығын тудырды. Бұл мәселені терең зерттеген И.П.Распопов тілдің құрылымдық – синтаксистік және коммуникативтік-синтаксистік деңгейлерін айқындап, сөйлемнің *актуальды мүшеленуін* коммуникативтік-синтаксистік деңгейге жаққызады [6]. Қазіргі кезде тілтанымымызда зерттеліп жүрген «сөйлемнің актуальды мүшеленуі» және оның екі термині *тема* мен *рема* табиғатын айқындау мәселесі әлі де жан-жақты зерттелуде.

Қазақ тіл білімінде сөйлемді актуалды мүшелерге (*тема* мен *рема*) бөлу мәселесі 1985 жылы Х.М.Есеновтің «Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік қатынастар» атты зерттеу жұмысынан бастау алып, жоғары оқу орындарында қолданысқа ене бастады [6].

Коммуникативтік жағдаят кезінде белгілі бір жағдайды нақтылау мақсатында бір сөйлемге әртүрлі сұрақ қою арқылы да сөйлемнің актуальды мүшелену мәселесін қарастырып көруге болады. Мысалы: *Алпамыс мектепке барады* деген сөйлем арқылы оның актуальды мүшеленуін қарастырып көрейік.

Берілген мысалымыздағы адресант тарапынан айтылған (*Алпамыс мектепке барады*), адресат тарапынан қабылданған ақпаратты анықтауға:

1. *Алпамыс мектепке бара ма?*

2. *Алпамыс мектепке қашан барады?*

3. Алтамыс қайда барады?

4. Мектепке кім барады?

5. Мектепке Алтамыс бара ма, алде басқа біреу бара ма? секілді бірнеше сұрақтар қою арқылы сөйлемнің актуальды мүшелену мәселесі адресатқа ақпараттың дұрыс жетуін пысықтап тұр.

Жалпы тіл білімінде сөйлемнің актуальды мүшеленуі, тема мен ремаға бөлудің негізінде логикалық субъект немесе психологиялық субъект пен логикалық предикатқа бөліну жатыр.

Бұл мәселе ХІХ ғасырда Г.фон дер Габеленц (1891), Г.Пауль (1960), Ф.Ф.Фортунатов (1957) еңбектерінде, ал оның синтаксиспен байланысы А.М.Пешковский, Л.В.Щерба, В.В.Виноградов еңбектерінде баяндалады.

Жалпы тіл білімінде ғалымдардың басым көпшілігі (Сиротинина, 1980, Багмут, 1978, Николаева, 1982, Пыж, 1981, Розанова 1983) сөйлемнің актуальды мүшеленуінің негізгі құралы интонация деп есептейді. Сөйлемнің рема компоненті барлық уақытта ерекше таңбаланып және акценттеліп, бөлініп тұрады [6]. Мысалымызда М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан үзінді келтірдік.

1. Жас қонақ // Шыңғыс хан жайында // өзі білген, //есіткен әңгімелерін айтып кеп, // ақырында // өз көңіліндегі // біраз долбарды қосып: //

2. –Тауының «Шыңғыс», // биігінің «Хан» аталғаны содан. /// 3. Және // сонау бір бөлек тауы // «Орда» аталғаны да сол. /// 4. Шыңғыс ханның мекен еткен // қонысы екенін паш етеді. /// 5. Қарауыл демек те // сол кезден қалған // ат емес пе екен? // – деп тоқтады. ///

T1 (жас қонақ) → P1 (Шыңғыс хан) (P1 + P1+ P1 + P1+P1)

↓
T2 (Тау) → P2 (Шыңғыс) (P2 + P2)

↓
T3 (Тау) → P3 (Орда) (P3)

↓
(T4) (Шыңғыс ханның) → P2 (P2 + P2)

T5 (Қарауыл) → P2 (P5 + P5 + P3)

Берілген дискурстың кескіні ауызекі диалогтан құралған. Бірінші күрделі фразалық тұтастықтықта көрініс тапқан Шыңғыс хан ремасы (P1) гипертемаға ұласып, микромәтін ретінде жалпы теманың өрбуіне себеп болып тұр.

Қазіргі кезде қазақ тіл білімінде интонацияның дамуы мен қалыптасуы, тілде өріс алып отырған интонациялық зерттеулердің дискурспен байланысы оның дамуының тамыры тереңде жатқанын көрсетіп отыр. Жалпы ғалымдардың дискурс, интонация ұғымдарын әртүрлі саралауына қарамастан, олардың жасаған ой-тұжырымдары бірін-бірі толықтырып, дискурстық және интонациялық талдаулардың маңыздылығын айқындай түседі деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Макаров М.Л. Основы теории дискурса. –М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. –202 с.
 [2] Бүркітбаева Г. Деловой дискурс: онтология, интеракция и жанры: дисс. докт. наук. –Алматы, 2005. 321 с.
 [3] Садирова К.Қ. Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері. Монография. –Ақтөбе, 2008. –428 б.
 [4] Кеншінбаева Ж.М. Қазақ мәтінінің семантика-интонациялық мүшеленуі. Экспериментті-фонетикалық зерттеу: филол. ғыл. канд. дисс. –2005. –149 б.
 [5] Бүркітбаева Г.Г. Текст и дискурс. Типы дискурса. Учебное пособие. –Алматы: Дайк-Пресс, 2006. –379 с.
 [6] Базарбаева З.М. Қазақ тілі: Интонология. Фонология. –Алматы: Жібек жолы, 2008. –324 б.